

ПОЗАНАВЧАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Л. М. КУРНЯК

На початку XXI століття людство, досягнувши небачених висот у технічному прогресі, так й не знайшло однозначних відповідей на безліч важливих питань щодо походження життя і людини, не розкрило таємниць функціонування свідомості та світоустрою, не створило оптимальної моделі життєдіяльності соціумів та суспільства. Індустріалізація, а згодом інформатизація, мали прискорити розвиток людства, але, на жаль, друге тисячоліття завершилось кризовим станом як природного середовища, так і свідомості людини, виникненням глобальних геополітичних і соціоекономічних проблем, які загрожують життю людства. Ерозія, опустошення і забруднення ґрунту, водного і повітряного середовища, вичерпання багатьох видів мінеральної сировини, чистої прісної води й органічного палива, посилення парникового ефекту, руйнація озонового прошарку земної кулі, посилення патогенного впливу плодів індустріалізації та інформатизації, а саме електромагнітних та іонізуючих випромінювань техногенних систем та інше – все це результати діяльності розуму людини, що взагалі загрожують існуванню людської цивілізації.

Визначальним у розв'язанні екологічних проблем сучасності є формування екологічної свідомості суспільства. Це завдання може бути реалізоване лише через освітньо-виховну систему на основі принципово нової, ніж теперішня, еколого-освітньої моделі, яка має бути позбавлена найбільш характерних для існуючих екологічних концепцій, програм і схем ціннісних крайнощів – антропоцентризму та натурцентризму – і базуватися на засадах комунікації та ціннісно-диференційованого світогляду.

Мета статті: аналіз сучасного стану та формування екологічної культури особистості, проаналізувати можливості позанавчальних засобів та технологій, уточнити шляхи та особливості використання цих можливостей у практиці виховної та соціальної роботи.

Освіта та здоров'я також є взаємодоповнюючими компонентами успішного повсякденного буття людини. Результати різноманітних досліджень дозволяють стверджувати, що традиційна система освіти значною мірою орієнтована на здобуття знань та інформації, а формування життєвих умінь і навичок недостатнє, рівень підготовки дітей до самостійного життя не відповідає сучасним вимогам. Сучасній молодій людині потрібні не лише знання, а й життєві навички, що допомагають робити життєвий вибір, досягати цілей, коригувати поведінку, оцінювати ризики, зберігати і покращувати здоров'я та якість життя.

Статтю 3 Конституції України здоров'я людини, як і її життя, особиста честь і гідність, недоторканість та безпека, визнані найвищою соціальною цінністю. Право кожного на охорону здоров'я, деклароване статтю 49 Конституції України, деталізується в Основах законодавства України про охорону здоров'я.

Проблеми формування екологічної культури молоді стали предметом дослідження філософів, медиків, психологів, педагогів. Теоретико-методологічні засади цих питань сформульовано у працях А. Здравомислова, І. Смирнова, Л. Сущенко; проблему суб'єкт-суб'єктного, особистісно зорієнтованого підходу до формування екологічної роботи висвітлено в роботах К. Абульханової-Славської, І. Беха, Л. Божович, О. Кононко, М. Левківського, А. Маслоу, В. Постового, М. Чобітька, К. Чорної та ін.

Позанавчальні технології: формування екологічної культури відноситься до завдань, які слід розглядати як актуальні, першочергові та невідкладні. Для цього мають бути мобілізовані всі наявні ресурси – матеріальні, фінансові, а головне – людські, як безпосередньо, так і у тому розрізі, що кожна людина має перейматись потребою в екологічному самозахисті, а звідси – потребою виховання і самовиховання екологічної культури як провідної якості (сутнісної сили) власної натури.

Позанавчальні технології здійснюються завдяки різноманітним формам екологічної практики, за допомогою безпосередніх співбесід вихователя і вихованця, екологічних молодіжних конкурсів та ін. Важлива роль у цьому процесі належить позанавчальним технологіям, які реалізуються громадськими організаціями, політичними партіями та профспілками, вчителями та вихователями в позаурочний час.

В Україні створена і діє динамічна система екологічної освіти та виховання. Єдина система безперервної екологічної освіти та виховання складається з відносно самостійних підсистем: підсистеми дошкільної екологічної освіти та виховання; шкільної, вузівської, після вузівської та масової. Кожна з підсистем має свої блоки, наприклад, шкільна система безперервної екологічної освіти та виховання складається з сімейної, суспільної та шкільної екологічної освіти. Зараз ця система впроваджується особливо активно: в шкільній освітній виховній роботі у різноманітних формах і видах, а також у позашкільній роботі на станціях юних натуралістів, туристів, у різноманітних екологічних клубах та інших закладах, які забезпечують молоді можливість оволодіти основами екологічних знань.

Екологічні знання учнів, котрі навчаються на станціях юних натуралістів, у порівнянні зі знаннями решти дітей не тільки більш широкі, а й системні. Творча діяльність молоді у таких закладах збуджує інтерес до набуття екологічних знань, захоплює їх [1, с. 210–211].

Дуже популярні екологічні експедиції, під час яких проводяться різноманітні **польові екологічні дослідження**. Цікавим і важливим видом екологічно спрямованої практичної діяльності є щорічний **екологічний десант**, присвячений Дню Землі. Під час десанту діти і молодь самостійно висаджують велику кількість дерев. Важлива також участь дітей у щорічному Всеукраїнському **екологічному конгресі** „Живи, Земле!”.

Серйозну й корисну роботу з виховання екологічної культури проводить Всеукраїнська екологічна Ліга. Вона стала засновником Всеукраїнської спілки „Екологічна варта”, що об’єднує молодь, яка опікується проблемами довкілля та досліджує навколишнє середовище. Важливим є залучення дітей якомога меншого віку до практичної природоохоронної роботи. Тому ВЕЛ постійно проводить такі акції, як: „Не рубай ялинку”, „Первоцвіт”, „Посади своє дерево”, „Нове життя джерел”.

Подібна еколого-виховна активність значно зменшується на рівні вузу. Студентська спільнота постає майже не охопленою саме поза навчальними технологіями формування екологічної культури та свідомості. Така ситуація дуже небезпечна. І хоча деякі зрушення у цьому напрямку відбуваються, говорити про системність та цілісність формування екологічної культури студентів позанавчальними засобами ще надто рано.

На початку третього тисячоліття майже кожен замислюється над питаннями майбутнього, та відповіді на ці питання все частіше викликають страх. Сьогодні економіка, енергетика, природні ресурси, навколишнє середовище багатьох країн опинилися в скрутному становищі через ігнорування об’єктивних законів взаємозалежності людини та природи. Причина виникнення екологічної кризи полягає в тому негативному впливі, що здійснює цивілізація, науково-технічні, технологічні процеси на розвиток природи та суспільства.

Проблеми стану навколишнього середовища не можуть бути вирішені зусиллями тільки професійних екологів, а вимагають уваги всіх без винятку фахівців зі спеціальною освітою незалежно від галузі, в якій вони спеціалізуються, а також не тільки у навчальному процесі, а й у практичній діяльності студентів. І цей процес знов таки розглядається з двох боків: як практична частина екологічної освіти і як екологічна складова практичної діяльності усіх інших студентів.

Галузева екологічна освіта повинна дати фахівцю повні знання про вплив його професійної діяльності на навколишнє природне середовище, а практична діяльність під час навчання – допомогти впровадити ці знання у реальне життя. Не тільки технологічність, трудоємність, продуктивність та інші традиційні показники ефективності праці треба враховувати при оцінці результатів навчання та роботи галузевого спеціаліста. Сьогодні за значенням для людства на перше місце виходять такі показники, як ресурсоємність та забрудненість довкілля. Тому фахівець повинен вміти практично оцінити негативні екологічні наслідки використаного технологічного процесу і вміти звести їх до мінімуму.

Процес практичної діяльності галузевого фахівця повинен бути повністю екологізованим – нерозривно пов’язаним з проблемами довкілля, не тільки і не стільки під час навчального процесу, а, що значно важливіше, під час практики – для того щоб отриманні знання не розбігалися з оточуючою реальністю. Практичне рішення інженерних, економічних, соціальних, культурних, будівельних, управлінських та інших питань повинно бути нерозривно пов’язане з питаннями захисту природного середовища та здоров’я людини.

Світовий досвід технологічних рішень у кожній галузі вже накопичив достатню кількість практичних вирішень проблем збереження природного довкілля, що узагальнюють наступні напрямки та повинні бути впроваджені під час виробничої практики студентів: відмова від „гігантманії”, яка характеризується створенням технічних споруд з велетенською концентрацією енергії та речовин; підвищення якості виробів, перш за все їх довготривалості; використання малотоннажних технологій з переважним енергозабезпеченням від природних поновлюваних і невичерпаних джерел; зменшення кількості перетворень речовин і енергії на шляху від первинного природного ресурсу до споживача; комплексне використання кожного природного ресурсу; переважне використання технологій з малою кількістю відходів; наближення штучних технологічних процесів до природних біологічних; використання певного природного ресурсу тільки у випадку, коли його неможливо замінити більш дешевим чи менш дефіцитним; відмова від пріоритету економічних показників діяльності.

Таким чином, проаналізувавши головні проблеми екологічного становища сучасності та його взаємозв’язку з освітньою діяльністю та практикою, можемо дійти наступних висновків: по-перше, науково-технічний прогрес поставив деякі життєво важливі природні явища на критичну грань можливого самозбереження та саморегуляції, а тому кожний представник людської спільноти повинен співвідносити власні практичні дії як у повсякденному житті, так і у навчанні, науковій діяльності, виробничо-практичній діяльності тощо, з існуючим екологічним становищем, для чого повинна з’явитися розвинена екологічна свідомість та відповідальність; по-друге, без наукового дослідження еволюції природних процесів, коеволюція може привести людство у тупикове становище як у ресурсному природокористуванні, так і в аспекті збереження суспільства в його біогенетичному розумінні, тому

бездумне, невідповідальне користування ресурсами під час навчальної та навчально-практичної діяльності не дозволено, і це має стати основним принципом роботи зі студентами під час виробничої практики; по-третє, без універсальної, комплексної освіти та виховання, без екологічної суспільної свідомості не можливі ані науково-технічний, ані суспільний розвиток, тому це повинно стати головною ідеєю навчання та виховання, особливо під час знайомства з практичними аспектами майбутньої спеціальності; по-четверте, без екологічної моральної та естетичної свідомості принципово не можливий розвиток нашої цивілізації, якій загрожує не тільки екологічна катастрофа, але й духовне знищення.

В умовах погіршення екологічної ситуації в Україні, домінування споживацької психології, хижацького ставлення до природи дуже важливу роль має формування нового світогляду. Не випадково все більша кількість спеціалістів схиляється до думки, що головна причина екологічної кризи полягає не тільки у відсталих технологіях, малоефективних природоохоронних заходах та невиконанні законодавства щодо питань охорони довкілля, а й у надто низькій екологічній свідомості людей. Без суттєвого її підвищення не слід сподіватися на позитивні зміни в екологічній ситуації.

Як один з механізмів, за допомогою якого людство може послабити екологічну кризу, визнається ідея гуманістично спрямованої свідомості людини. Гуманістична традиція є сьогодні дуже модною і береться до розгляду будь якими науками, гуманітарними, соціальними і, навіть, інженерно-технічними. Дуже популярні поняття гуманізації та гуманітаризації розглядаються сьогодні вже не тільки поряд з поняттям освіта, а й з рештою сфер життєдіяльності людини. Але ж найбільша увага приділяється гуманізації науки, освіти та виховання, особливо у вищих закладах освіти. Це цілком зрозуміло, бо саме вищий заклад освіти виконує такі специфічні функції, що дозволяють поєднати у собі і навчання, і надбання практичного досвіду.

Цілісний підхід до людської життєдіяльності змушує постійно звертатися до специфіки, точніше таємниць, живого. Адже досі не зовсім чітко зрозуміло, що саме у розумінні гуманізму можемо залучити до виховання екологічної особистості під час навчання та практичної діяльності.

Незважаючи на тенденцію постійного виходу життя за свої межі (у бік як неорганічної сфери, так і сфери соціуму), для гуманістики біологічний профіль стає принципово важливим. Наприклад, О. Олексій пропонує розглядати гуманістику як новий підхід до пізнання живого, розуміння живого через розуміння людини. „Гуманістика розкриває людину не лише з боку її соціального буття, тобто її обов'язків та функцій, участі в політичному та економічному житті, але в усьому комплексі її внутрішнього духовного життя, яке виражається у відчутті прекрасного, у здатності розрізняти добро та зло, любити, перевтілюватися й проектувати себе в навколишньому світі” [3, с. 148].

В результаті активного залучення біологічних знань у соціальні науки і, навпаки, введення останніх в контекст біології з'явилася низка соціоприродних напрямків дослідження та галузей практичної діяльності: соціобіологія, біоетика, геополітика тощо. Ці напрямки вже отримали легітимацію в сучасній структурі наукового знання та практичної діяльності. Серед недостатньо відомих соціоприродних напрямків, через які проходить „передній край” налагодження взаємодії природничо-наукового та соціогуманітарного аспектів і які однаковою мірою мають стосунок до екології, слід назвати такі як [4, с. 15]:

- біополітика – має на меті виявлення біологічних закономірностей, що є випереджальними стосовно політичної поведінки та еволюційно-біологічних витоків держави та суспільства, досліджує вплив соматичних характеристик політичного діяча (конституція тіла, віку, статі, фізіологічного стану) на прийняття політичних рішень;

- біорегіоналізм – досліджує прив'язаність життя людини до певної території, регіону, опосередковано спрямований проти масової маргінальності переселенців, тобто це все, що пов'язано з проживанням людини на одному місті;

- екологічна естетика – напрямок, що далеко виходить за межі простого розгляду природи в мистецтві, а на підставі синтезу екології та філософії прагне створення „естетики природи”, тобто природне довкілля розглядається як джерело естетичного досвіду.

Зрозуміло, що розглядати ці напрямки як вже усталені наукові форми, які вже склалися та мають чітку методологію, нагромаджений пізнавальний досвід і конкретні результати, ще рано. Вони, як правило, не застраховані від проявів біологізаторства або соціологізаторства та найчастіше підпадають під вплив тієї сфери діяльності вченого, до якої він сам належить. Але разом з тим слід визначити, що наявність та розвиток таких суміжних наук та наукових напрямків відіграє значну роль не тільки в формуванні наукового знання як такого, а й у практичній діяльності людства. Окрім того, вони можуть принести користь саме у підвищенні екологічного складника практичної діяльності студентів та формуванні їх екологічної свідомості під час практики більше, ніж традиційні науки.

По-перше, це поєднує різні наукові напрямки та навіть фундаментальні науки на базі вирішення не тільки наявних, а й латентних екологічних проблем, які споконвічно досліджувалися у різних науках різними методами та майже в рамках різних парадигм. По-друге, неусталені науки більш гнучкі та прийнятні до всього нового та прогресивного, що дає можливість залучати до наукової та науково-практичної роботи молодих науковців та студентів, яким буде дуже цікаво не тільки досліджувати вже

досліджене, як це відбувається із заслуженими фундаментальними науками, а безпосередньо брати участь у становленні самої науки. По-третє, такі наукові напрямки взаємодіють з усіма їм подібним та з іншими науками, що дозволяє формувати цілісний світогляд і має неперевершений виховний вплив. Пізнаючи навколишній світ, людина осягає мету та сенс свого буття. Її образ завжди складався на підставі саме тих принципів, що і образ світу.

Безумовно, значну роль у цьому відіграє освіта, насамперед вища. Але передумови виховання та формування особистості, що закладаються набагато раніше, ніж людина приходить до вищого закладу освіти, грають виключно важливу роль у можливості цих позитивних змін.

У суспільстві діє міцний механізм самовідтворення, процес об'єктивний, як самореплікація живого. Цей процес зводить суспільне буття до небагатьох стійких форм, що можна побачити у будь-якій цивілізації. Академік Н. Моїсеєв, який багато своїх праць присвятив проблемам екології у філософсько-антропологічному аспекті їх вирішення та розвитку, називав цей об'єктивний процес системою „Вчитель”. Цей процес об'єктивний, але цілковито стихійний, тобто це не школа у загальному розумінні, а школа життя. Стихійний процес не піддається керуванню, відтак ми можемо розраховувати тільки на часткове використання його об'єктивної сили для руху у потрібному суспільстві напрямку. Адже цей напрямок не може лежати в стороні від шляху усієї цивілізації, а тому на цьому шляху не можуть не знайтись екологічні рифи. При цьому ми можемо розраховувати, що життя все розставить на місця, бо перевага системи „Вчитель”, її практичний інтерес полягає в тому, що вона реально підтримує стійкий процес відтворення людини у всій її розумності та ірраціональності, з його протидіючими тваринними та духовними спрямуваннями. Вся система „Вчитель” формує кожну особистість окремо, оточуючи кожну людину постійними поштовхами, іноді – винагородами. За допомогою системи освіти ми бажаємо тільки пом'якшити удари, які наносить школа життя, та навчити діставати максимум користі з її винагород. Та провідна роль у навчанні в цій школі життя відводиться саме позаосвітній, практичній діяльності людини.

Тому пропонується сформулювати мінімальний виховний принцип для системи освіти у позааудиторному її прояві у виді опрацювання цільової мотивації поведінки, яке дозволяє зберегти цілісність суспільного буття за максимального розкриття якостей особистості. Цей принцип названий неруйнуючою поведінкою.

Таким чином, постає питання про цілі освіти саме у позааудиторних її формах. Знання самі собою не створюють мотивацію поведінки. Поведінка мотивується школою життя, деколи дуже суворою. Але навчання загальне – школа та вищі навчальні заклади – як правило, ігнорують школу життя, намагаються протистояти цьому тиску, зосереджуючись тільки на предметних знаннях. Проте іноді школа життя ставить питання, які не вкладаються до наукових схем. І, як слід, отриманні знання ніяк не допомагають людині зайняти своє місце у суспільстві, у природі.

Втілення певних механізмів формування екологічної свідомості та мислення через практику студентів ускладнюється також деякими обставинами суто методологічного освітнього характеру. Із усіх проблем екології найменш у сучасній освіті представлено її головний компонент – знання людини про себе. Треба зазначити, що людина у освітніх програмах шкільної підготовки та вищої освіти, яка не спеціалізується на проблемах людини, має значення остаточного принципу знання. Тобто, закінчивши школу, учень виходить навантажений будь-яким знанням (про молекули, математичні формули, теореми, мапи світу, історичні події, пестики та тичинки тощо), але найменш за все він знає про себе, про власні природні можливості, таланти, соціальні перспективи, процеси мислення, культуру мислення, та ще менше може користатися цим знанням, обираючи та організовуючи власний життєвий шлях [5, с. 16]. У вищому навчальному закладі тільки поширюється ця тенденція.

Більше того, людина, не дивлячись на зростання рівня знань з переходом на іншу ступінь освіти та поширення можливостей, все менш є суб'єктом власного життя як у соціокультурному, так і у власно природному розумінні. У першому випадку вона частіше не знаходить собі місця у житті, адекватне власним здібностям та потребам, у другому – не здатна вести „здоровий спосіб життя”, тобто – руйнівна у відносно до себе. Це небезпечно, бо є недоліком всієї системи освіти, яка нехтує вихованням та навчанням через практичну діяльність, практичне навчання життю через особливості людини. Картина світу, яка через систему наук дається учням у системі освіти, та образ людини не співпадають ані на рівні змісту, ані на рівні методів освіти та виховання, ані за характером їх співвідношення, ані за вагою.

Тому практична діяльність студентів у будь-яких випадках та незалежно від сфери діяльності повинна будуватися на людино охоронних та природоохоронних нормах. Природоохоронні норми – це система нормативів, регламентів, правил і вимог для забезпечення екологічної безпеки населення, охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. До системи природоохоронних норм входять: екологічні нормативи – науково обґрунтовані критерії максимально допустимих змін природних властивостей об'єктів нормування і максимально допустимого рівня впливу на навколишнє природне середовище господарської та іншої діяльності; нормативи екологічної безпеки – науково обґрунтовані критерії безпеки та нешкідливості факторів навколишнього природного середовища для людини та інших живих організмів; екологічний норматив антропогенного навантаження – науково обґрунтовані критерії впливу антропогенних факторів, які не змінюють якості

навколишнього природного середовища або змінюють його в припустимих межах та гарантують екологічну безпеку для людини та інших живих організмів: екологічні нормативи якості об'єктів навколишнього природного середовища – науково обґрунтовані критерії (загальнофізичні, хімічні, біологічні, радіаційні) екологічного благополуччя екосистем; ресурсогосподарські нормативи – науково-обґрунтовані критерії раціонального природокористування, спрямовані на досягнення максимуму соціально-економічного ефекту господарської діяльності у дотриманні екологічних нормативів охорони навколишнього природного середовища [6, с. 99].

Утвердження екологічних пріоритетів у процесі практичної діяльності студентів та позааудиторне екологічне виховання досягається за рахунок проведення зустрічей з провідними спеціалістами з екології та діловими людьми відповідних галузей; пропаганди екологічних та еколого-правових знань у різних галузях господарчого життя; наочності в аудиторіях, бібліотеках, читальних залах, кафедрах, гуртожитках; проведення диспутів з екологічних проблем, екскурсій до музеїв тощо. Ознайомлення з особливостями розвитку рідного краю, його бібліографічними, фізичними та людськими ресурсами, самостійне вирішення практичних завдань з екології та розуміння себе як людини не тільки теоретично, а й практично – головні ланки формування екологічної свідомості.

Обговорення позитивних та негативних прикладів користування багатствами природи дозволяє формувати у студентів їхню власну дійову позицію, яка допомагає їм відстоювати питання екологічної безпеки, брати участь у різних товариствах, діяльність яких спрямована на збереження і відновлення екологічно чистих зон та утворення заказників і заповідників.

Список використаних джерел:

1. Некое А. Н. Досвід втілення єдиної системи безперервної екологічної освіти та виховання у позашкільних навчальних закладах // Вести. Харьк. гос. ун-та. Сер. геолог., геогр., еколог. Вып. 402. – Харьков, 1998. – С. 210-211.
2. Зязюн І. А. Гуманізм освіти XXI століття: філософський психологічний аспект // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2002. – № 2. – С. 23-35.
3. Вершинина Е. М. Непрерывное воспитание и гуманизация – объективно необходимый этап в развитии системы образования // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. – Харків : НТУ „ХПІ”, 2003. – С. 228-237.
4. Товажнянський Л. Л. Основні аспекти формування нової парадигми інженерної освіти // Педагогіка та психологія професійної освіти: результати досліджень та перспективи: Зб. наук. пр. / за ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало. – Київ, 2003. – С. 158-163.
5. Олексин А. В. Гуманистика как новый подход к познанию живого // Вопросы философии. – 1992. – № 11.
6. Кисельов М. Гуманістичні засади сучасної екології // Філософська думка. – 2000. – №3.
7. Экология и образование (материалы „круглого стола” журналов „Вопросы философии” и „Экология и жизнь”) // Вопросы философии. – 2001.
8. Козуля Т. В., Романовський О. О. Стандартизація. Екологічна стандартизація і метрологія: навч. посіб. – Харків: вид-во НТУ „ХПІ”, 2005. – 99 с.